

Kaçar Döneminde Konsolosluktan Sadrazamlığa: Mirza Hüseyin Han Müşirüddevle [Sipahsalar]

From Consulate to Grand Vizier in Qajar Era: Mirza Hüseyin Han Müşirüddevle [Sipahsalar]

Yılmaz Karadeniz*

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu Yazar:
Corresponding author:

* Amasya Üniversitesi
yilmazkaradeniz44@hotmail.com

ORCID: 0000-0001-6471-1280

Başvuru / Submitted:
4 Eylül 2023

Kabul / Accepted :
8 Kasım 2023

DOI: 10.20860/ijoses.1355249

Atıf / Citation:

Karadeniz, Y. "Kaçar Döneminde Konsolosluktan Sadrazamlığa: Mirza Hüseyin Han Müşirüddevle [Sipahsalar] ". Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi, 19(2023): 39-56.

Benzerlik / Similarity: %23

Öz

Mirza Hüseyin Han Müşirüddevle Sipahsalar, Kaçar idaresi sırasında konsolosluktan sadrazamlık makamına kadar yükselmiş, görevi sırasında İran'da afyon üretimini teşvik etmesi, rüşvete meyilli olması ve şaibeli büyük bir servete sahip olmasıyla anılan bir şahsiyet olarak tarihe geçmiştir. Bugün ise İran'da ismi bir okul ve camiye verilmesiyle hatırlanmaktadır. İran'ın Bombay Başkonsolosluğundan başlayarak sadrazam olana kadar görev yaptığı süre içerisindeki diplomatik ve idari tasarrufları, bazı tarihçilerin kendisini reformist olarak görmelerine sebep olmuştur. Bu kesim, Sipahsalar'ı Emir-i Kebir düşüncesinin bir takipçisi, ilerici düşünce sahibi, parçalanmış hükümet sistemini düzenleyen, idareyi kanunlarla yürüten, mali ve yargı reformları yapan bir kişi olarak görüp övmüşlerdir. Çalışmamızda Sipahsalar'ın siyasi ve idari hayatı ile ilgili yazılan kitap ve makaleleri tetkik ettikten sonra bizi kapsamlı bir yargıya götürüp götürmediğini ortaya koymaya çalıştık. Tarihi kaynakların bir kısmının hakkında övgüler sıraladığı, bir kısmının ise eleştirdiği Sipahsalar'ın hayatı, faaliyetleri ve devlet idaresindeki rolünü ortaya koymaya çalışırken tekdüze olmamaya çalıştık. Sipahsalar dönemini kaynaklara göre incelemeye ve tarihin perdesinin ardında kalmış bazı sırları ortaya koymaya gayret ettik.

Anahtar Kelimeler: İran, Kaçar Hanedanı, Mirza Hüseyin Han, İngiltere, Reuter.

Abstract

Mirza Hüseyin Khan Müşirüddevle Sipahsalar rose from consulate to the position of grand vizier during the Qajar administration, and went down in history as a person known for encouraging opium production in Iran, being prone to bribery and having a questionable wealth. Today, he is remembered for giving his name to a school and mosque in Iran. His diplomatic and administrative actions, starting from the Bombay Consulate General of Iran until he became the grand vizier, caused some historians to see him as a reformist. This section praised the Sipahsalar as a follower of Emir-i Kebir thought, a progressive thinker, arranging the fragmented government system, conducting the administration by laws, and making financial and judicial reforms. In our study, after examining the books and articles written about the political and administrative life of Sipahsalar, we tried to reveal whether it led us to a comprehensive judgment. We tried not to be monotonous while trying to reveal the life, activities and role of the Sipahsalar in the state administration, which some of the historical sources praised and some criticized. We tried to analyze the Sipahsalar period according to the sources and to reveal some secrets that remained behind the curtain of history.

Keywords: Iran, Qajar Dynasty, Mirza Hussein Khan, England, Reuter.

Giriş

İran’da 1795’te Ağa Muhammed Han ile başlayan Kaçar idaresi, 1797’de tahta oturan Feth Ali Şah ile devam etmiş ve onun da 1834’te vefat etmesiyle şehzade Abbas Mirza’nın oğlu Muhammed Mirza, tahta geçmiştir (Mahmud, 1328, s. 331). Feth Ali Şah’ın veliahdı şehzade Abbas Mirza olduğu halde onun babasından önce ölmesiyle bu durum değişmiş, İngiliz ve Rus diplomatlar buna müdahil olarak yeni şahın kendilerinden yana olması için birbirleriyle yarışmışlardır. Neticede sadrazam Mirza Ebul Kasım Ferahani (Kaimakam)’nin itirazına rağmen İngilizlerden 70.000 tümen yolculuk yardımı alan şehzade Muhammed Mirza, Tahran’a gelerek tahta oturmuştur (Ali Kuli Mirza, 1370, s. 399). Muhammed Şah’ın sadrazamlıkta tuttuğu Ferahâni, şahın etrafındakilerinin güven vermediklerini bildiği için devlet işlerini bizzat kendi uhdesine almıştır. Görev süresi içerisinde İngiltere başta olmak üzere Batılı sömürgeci devletlere karşı mücadele etmeye çalışmıştır (Hurmuci, 1363, s. 22). Ancak Şah’ın bunu idrak edememesi ve sadrazamın yaptıklarını takdir etmemesi yüzünden başarılı olamamış, kendisini çekemeyenler Şah’ı onun aleyhinde tahrik ederek 1835’te katledilmesine sebep olmuşlardır (Rızai, 1363, s. 100). Onun yerine İngiltere yanlısı Hacı Mirza Ağasi sadrazamlığa getirilmiştir (Mehdiniya, 1377, s. 101).

Sadrazam Ağasi’nin kendisinden önceki sadrazam Ferahani’nin öldürülmesinde dahli olduğu ve bu yüzden Ruhanilerin tepkisine sebep olarak Şah ile bu sınıfın arasının açılmasına sebep olduğu kaydedilmiştir (Mostevfi, 1371, s. 45). Ancak Muhammed Şah, bütün bunlara rağmen Hacı Mirza Ağasi’nin etkisinden kurtulamamış ve döneminin sonuna kadar onu sadarete tutmuştur (Furon, 1951, s. 117).

Muhammed Şah’ın tahta oturmasından sonra İngiltere’nin Hindistan ve Afganistan için Rusya’dan yana endişelenmeye başladığı görülmektedir. İngiliz Dışişleri Bakanı Palmerston, Rusya’nın İran’daki nüfuzunu azaltmak için İran’ın bağımsızlığı üzerinde daha önce Rusya ile anlaşmalarını ifade etmiştir. Rusya ile İngiltere arasında gerçekleşen anlaşmadan sonra Lieu d’Arcy Todd başkanlığındaki İngiliz heyeti, İran askerlerinin eğitimiyle uğraşmak istemiş, ancak Şah bu teşebbüse pek de sıcak bakmamıştır. İran’da nüfuz kazanmaya başlayan Rusya, İran’ın Herat’ı alması için teşvik etmiş, İngiltere ise Rusya’nın bu teşebbüslerini gözden kaçırmamıştır (Mohdevi, 1379, s. 249).

İran’ın Herat muhasarası, İngiltere’nin buraya yardımından dolayı yaklaşık on ay sürmüş, muhasara sırasında İran’a gelen İngiliz görevli Mc Neill, Şah’ın maksadına uygun bir anlaşma imzalayacağı sırada, Rusya’nın elçisi Simonivch, Şah’ı ikna ederek anlaşmadan vazgeçirtmiştir. Bu hareket karşısında iyice endişelenen İngiltere, Herat muhasarasının sürmesi halinde İngiltere-İran ilişkilerinin bozulabileceğini ve Fars Körfezi’nden başlayarak İran topraklarını güneyden işgal edeceğini tehdit olarak bildirmiştir. İran, İngiltere’nin tehditleri ve içte isyanlar çıkartması karşısında 1838’de Herat Muhasarası’nı kaldırmıştır (Şemim, 1379, s. 144).

İran’ın Herat’tan çekilmesi, İngiltere’nin Afganistan siyasetinde rahat davranmasını sağlamış, üç merkezden yani Kabil’de Dost Muhammed Han, Kandehar’da Kühendal Han (Dost Muhammed Han’ın kardeşi) ve Herat’ta Kamûran Mirza’dan ayrı ayrı istifade etmiştir. Dost Muhammed Han’ı kendi safına çekerek Hindistan’a yönelmesini engellemekle kalmamış, Kamûran Mirza ile birlikte İran üzerine göndermiştir. İngiltere’nin oyununa gelen Dost Muhammed Han, Kandehar’daki kardeşi Kühendal Han’ın İran ile ilişkisini kesmesini aksi halde üzerine yürüyeceğini söylemiştir (Verheram, 1385. s. 58). Afganistan’da diplomatik hilerle kabile reislerini etkileyen Alexander Burnes, bütün isteklerini Dost Muhammed Han’a kabul ettirmiş ve İran’a cephe almasını sağlamıştır. İngiltere’nin

siyaseti yüzünden Herat'ta istediğini alamayan İran, bu defa kendi toprakları içerisinde İngilizlerin karışıklık çıkarma faaliyetlerine maruz kalmıştır (Sipahr, 1353, s. 258).

İngiltere, İran'ı elde tutulacak bir güvenlik kuşağı olarak gördüğünden Muhammed Şah döneminde Afganistan ve İran'da icra ettiği hileli siyasetini sürekli devam ettirmiştir (Mahmud, 1342, s. 447). Herat muhasarası sırasında şehzâdeleri şaha karşı kışkırtarak Herat'ın öcünü almaya çalışmış, şahın Herat üzerindeki nüfuzunu tamamen silmek için her türlü baskıyı yapmıştır (Avery, 1363, s. 111). Muhammed Şah, Herat'tan döndükten sonra ülkesinde başlayan iç isyanları bastırmak için 1839'da 25.000 kişilik ordu ile güneydeki bölgelere hareket etmiş ve İsfahan'da isyana katılanların çoğunu öldürtmüştür (Cihangir Mirza, 1327, s. 264).

İngiltere, Herat'a müdahil olmakla kalmayıp Hindistan'a karşı olası Rus tehlikesini de bertaraf etmiştir. Afganistan'ı karışıklık içinde bırakarak güçlenmesini ve Hindistan'a yönelmesini engellemiştir. Ayrıca savaşın başlarında Rusya'nın sürekli Şah'ı teşvik etmesi ve savaşa girmesine sebep olması da Rus siyasetine uygun bir şekilde gerçekleşmiştir (Terenzio, 1363, s. 53). Bu savaşta İran'ın gücünden çok şey kaybetmesi, Hazar Denizi kıyılarında iyice yerleşmeye çalışan Rusya'ya yaramış ve Esterebad'a yakın Aşurade Adası bu devlet tarafından işgal edilmiştir. 1841'de iki savaş gemisiyle adaya gelen Rus deniz kuvvetleri, buradaki Türkmenlerin asayişi bozduklarını iddia ederek adayı işgal etmiş, işgalden sonra İranlı ve Türkmenlerden pasaport istemeye başlamıştır (Tahiri, 1356, s. 139).

Muhammed Şah, Herat Muhasarası sırasında İngiliz diplomasisi karşısında uğradığı yenilgiyi bir türlü hazmedememiştir. Üstelik bu sırada İngiltere, 1840'ta Kirman İsmailiyye lideri Ağa Han Mahallati'yi isyana teşvik etmiş ve saltanat iddiasında bulunmasını sağlamıştır (Mohdevi, 1381, s. 517). Kirman, Belucistan ve Afganistan'da organize edilen yaklaşık 4.000 kişilik kuvvet, İngiltere desteğindeki bu harekete yardım etmek için Ağa Han'ın emrine verilmiştir. İngilizlerden destek alan Mahallati, Babek şehrine saldırmış, ancak Fazlali Han komutasındaki İran ordusuna yenilince müritleri dağılmıştır (Baussani, 1962, s. 166). 1840'ta tekrar isyan eden Mahallati, Fazlali Han'ın ordularıyla karşılaşmış onun kardeşini öldürmüştür. Bunun üzerine Fazlali Han, Mahallati'nin üzerine yürüyerek onu yenilgiye uğratıp Hindistan'a kaçmasını sağlamıştır. Mahallati'nin isyanı 1840-1841 tarihleri arasında on dört ay sürerek İran'ı hayli uğraştırmıştır (Şemim, 1379, s. 152). Mahallati isyanı bitmeden bu defa Horasan'da İngiltere desteğinde Nakşibendî tarikatının bir kolu olan Kadiriyye şeyhi Seyyid Ali Muhammed isyan etmişse de Şiraz'da zindana atılmıştır (Aştiyani, 1378, s. 701).

Muhammed Şah, gerek İngiltere'nin İran üzerindeki sömürgeci siyaseti ve gerekse devlet idaresinde tecrübeli olmaması yüzünden devlet işlerini iyice aksatmaya başlamış, odasının penceresinde oturup kuşları avlama gibi ilginç hobiler edinmiştir (Tahiri, 1356, s. 215). Bu dönemde devlet işleri kendisine bırakılmış olan sadrazam Mirza Ağasi iyice yaşlanmış ve sağlıklı kararlar verememiştir. Sadrazamın yetersizliğini görmek istemeyen şah ise ona çok güvenmiş, ondan gelen istekleri geri çevirmemiştir (Rızai, 1363, s. 105). Bu dönemde İran'da etkili olan Ruslar, Hacı Mirza Ağasi tarafından büyük teveccühlere mazhar olmuşlardır. Sadrazam, işi biraz daha ileri götürerek kendisinin Rus tabiiyetinde olduğunu söylemekten çekinmemiştir (Meşkur, 1366, s. 245). Ağasi, gün geçtikçe eyaletlerdeki kimi idarecileri ihraç ederek mallarına el koymaya, kimini de rüşvetle idareci yapmaya başlamıştır. Rüşvetle idareyi alan eyalet idarecileri halka zulmetmiş ve onların sıkıntılarını görmezden gelmişlerdir. Nitekim 1846'da Kirmanşah Eyaleti'nde halk açlık ve kıtlıktan perişan olmuş, sokaklarda kadın ve çocukların ölümleri çoğalmaya başlamıştır (Cihangir Mirza, 1327, s. 291).

Muhammed Şah'ın 1848'de ölmesinden sonra on altı yaşında olan şehzade Nasırüddin Mirza, Tebriz'den Tahran'a gelerek tahta oturmuştur (Kadiyani, 1376, s. 724). Nasırüddin Şah'ın tahta geçmesinde büyük pay sahibi olan hocası Mirza Taki Han, *Emir-i Kebir* ünvanıyla sadrazamlığa getirilmiştir (Ademiyet, 1362, s. 29). Mirza Taki Han, sadrazam tayin edilince rakiplerinin kin ve nefretine maruz kalmıştır. Bunların başında Ağası'nin tavassutuyla Kaşan'a vali olup daha sonra İngilizlerin yardımıyla Mirza Taki Han'a yardımcı tayin edilen Mirza Ağa Han Nuri gelmiştir (Feuvrier, 1368, s. 11).

Mirza Taki Han (Emir-i Kebir), sadrazam olduktan sonra devletin gelir ve giderlerini gösteren ilk bütçeyi hazırlamış ve mali harcamaları bir düzene koymuştur. İran'ın dış ülkelerle olan münasebetlerini devlet yararına sürdürerek yabancı elçilerin saraya olan nüfuzlarını kırmaya çalışmış, ülkedeki casusluk faaliyetlerine dikkatleri çekerek önlem almıştır (Ademiyet, 136, s. 192). Sadrazamın bağımsız bir siyaset izleyerek yabancıların devlet işlerine müdahalesini azaltmaya çalışması, mevcut uygulamalardan yana olan ve yabancılarla iş birliği halindeki devlet görevlilerini, şehzâdeleri ve İran üzerinde hesap yapan İngiliz ve Rus elçilerini rahatsız etmiştir (Avery, 1363, s. 133). Sadrazam, bütün zorluklara rağmen yabancı nüfuzunu bertaraf etmeye çalışmıştır (Nasır, 1363, s. 240). İngiltere elçisi Justin Sheil, sadrazamın tutumunu Palmestron'a yazdığı resmi bir yazıda dile getirmiş ve sadrazamın lehine hiçbir zaman böyle bir teveccühe rastlamadığını söylemiştir (Sykes, 1330, s. 489). İngiliz elçi, kendi dışişlerine göndermiş olduğu başka bir raporda ise Muhammed Şah dönemindeki nüfuzlarının kalmadığını, Salar'ın tekrar isyana teşvik ettirilerek sadrazamın başına gaile açılmasını tavsiye etmiştir (Ademiyet, 1362, s. 461).

Sadrazam Emir-i Kebir, yabancı ülkelerde elçilikler tesis ederek şahsiyetli bir dış siyaset oluşturmaya çalışmıştır. 1851'de Londra, Petersburg ve İstanbul'da İran elçiliklerini kurdurmuş ve buralara görevliler tayin etmiştir. Tiflis ve Bombay'da konsolosluklar kurulduktan sonra buralara tayin edilenlerin tecrübeli ve bilgili olmalarına dikkat etmiş, İranlı elçi ve konsolosların görev yaptıkları ülkelerdeki değişimleri ve gelişmeleri rapor etmelerini istemiştir. Hariciye Nezareti'nde yapılan başka bir düzenleme ile yurt dışına giden İranlıların pasaport almaları kuralını ihdas etmiştir (Mohdevi, 1381, s. 268). İngiltere ve Rusya dışındaki ülkelerin İran'a yaklaşması ve ticari-siyasi ilişkilerin başlaması için arayışlara girmiş, bu hususta Amerika ile bir dostluk anlaşması imzalamıştır. Ancak sadrazamın öldürülmesiyle anlaşma uygulanmamış ve yerine daha dar kapsamlı 1856 tarihli İran-Amerika Anlaşması imzalanmıştır.

Emir-i Kebir, İran ordusunun teknik bakımdan geri kaldığının farkına vararak teknik ve bilgi bakımından yenileştirilmesi yönünde çalışmaları başlatmış, İran'daki İngiliz ve Fransız askeri uzmanların faydalı olmadıklarını, sadece kendi menfaatleri doğrultusunda çalıştıklarını gördüğü için daha sistemli çalışmalara yönelmiştir. İngiliz ve Fransız subaylar yerine Avusturyalı askerleri istihdam etmiştir. 1851'de kurulan Darülfünun ile bu yöndeki çalışmaların daha verimli olmasını sağlamış, okulun Polytechnique olarak hizmet vermesi için uğraşmıştır (Sultanzâde, 1364. s. 248). Sadrazamın ıslahat çabaları sadece askeri ve dışişleri kurumlarından ibaret olmamış, topyekün bir kalkınmayı düşünerek kültürel, ekonomik ve içtimai alanlarda yeni bilgilerden faydalanmak için Avrupa'ya öğrenci göndermiş, batılı uzmanların İran'a gelmesini sağlamış ve yapılanları halka duyurmak için *Vekayi-i İttifakiye* gazetesini çıkartmıştır (Ademiyet, 1362, s. 265).

İngiltere, İran'da istihdam edilen Avusturyalı subay ve uzmanları kendi menfaatlerine aykırı bulduğundan, bunların geri gönderilmesi için Tahran'daki Justin Sheil vasıtasıyla harekete geçmiştir. Sadrazamın gayretlerini çıkarları için tehlikeli gören İngiltere, devlet adamlarından bir kısmını rüşvetle yanına çekerek sadrazamın aleyhindeki propagandayı hızlandırmıştır. Sarayın baş kadını

Mehd-i Ulyâ'nın da yardımıyla sadrazamın Rusya'dan yardım aldığı ve tahta geçmeye çalıştığı iddiası ortaya atılmıştır. Şah, bu yalanlara inanarak 1851'de sadrazamını görevden alıp yerine İngilizlerin teveccühünü kazanmış olan Mirza Ağa Han Nuri'yi getirmiştir (Mekki, 1369, s. 468). Tahran'daki Rus görevli Dulgoruky, Ağa Han Nuri'nin İran'daki İngiliz nüfuzunu attıracağı endişesiyle sadrazam Emir-i Kebir'e destek çıkmışsa da şahın su-i zanlarında ısrar etmesini ve Kaşân'a sürdüğü sadrazamı 1852'de feci bir şekilde katletmesini önleyememiştir (Mehdiniya, 1377, s. 114). Emir-i Kebir'den sonra İran dış politikasında bir zaaf görülmüş ve İngiltere'nin İran üzerindeki nüfuzu tekrar artmaya başlamıştır. Sadrazamın öldürülmesinden sonra Avusturyalı askeri uzmanlar da istenileni yapmamış, kendi ülkelerinin çıkarları peşinde koşmaktan eğitime fırsat bulamamışlardır (Mohdevi, 1381, s. 269).

Nasırüddin Şah, sadrazam Emir-i Kebir'in devlet için çabalarını görmesine rağmen İngilizlerin isteği doğrultusunda onu katlettirmişti. Şah, bu hadiseden mütesir olarak Herat'a yönelerek İngilizlerin nüfuzunu burada kırmaya çalışmıştır. Hüsamüssaltana komutasında Herat üzerine gönderilen İran ordusu, önce Gur Kalesi'ne saldırmış ve Mecid Han Afgani kaleyi teslim etmek zorunda kalmıştır. Hüsamüssaltana ordusuna yetişen 10.000 kişilik takviye kuvvet ile Herat'a topyekün saldırı başlatılmıştır (Aştıyani, 1378. s. 713).

İran ordusu, iki aylık muhasaradan sonra 1856'da Herat'a girerek buranın hâkimi Muhammed Yusuf Han'ı esir alarak öldürmüş, Şah adına hutbe okutarak sikke darb ettirmiştir (Şemim, 1379, s. 183). İran'ın Herat'ı alması, İngiltere ile olan ilişkilerin tekrar bozulmasına sebep olunca sadrazam Ağa Han Nuri, İngiltere ile ilişkileri düzeltmek için Ferah Han Kaşani'yi İstanbul'a göndererek İngiltere'nin İstanbul'daki elçisi ile görüşmesini istemiştir. İngiliz elçi görüşmeye yanaşmadığı gibi sadrazamın görevden alınmasını İran'dan talep etmiştir (Mahmud, 1342, s. 628). Sadrazam, bu defa Fransa kralı III. Napolyon ile temasa geçerek İran ile İngiltere arasında arabulucu olmasını istemiştir (Sasani, 1352. s. 31).

İngiltere, İran'ı Herat'tan çekilmeye zorlamak için savaş gemilerini 1856'da Fars Körfezi'ne göndererek Harg Adası ile Buşehr'i işgal etmiştir. Nasırüddin Şah, güneyden yapılan bu işgali önlemek için ordu göndermişse de muvaffak olamamış, General Outram komutasındaki İngiliz ordusu Ahvaz'a kadar gelmiştir. O sırada Paris'te bulunan İran elçisi Ferah Han Kaşani, 1857'de İngiliz elçisi ile görüşerek İran'ın Afganistan'ı, İngiltere'nin ise Fars Körfezi'ndeki limanları boşaltması konusunda anlaşmıştır (Velodarsky, 1372, s. 43). Bu anlaşma ile İran'ın Afganistan üzerindeki hâkimiyeti tamamıyla sona erdiği gibi İngiltere'den özür de dilenmiştir. Sadrazam Ağa Han Nuri, Herat'ın kaybedilmesine üzülmemiş, İngiltere'nin kendisini görevden almamasına sevinmiştir (Mahmud, 1342, s. 677).

Nasırüddin Şah'ın elli yıllık saltanatı sırasında alınan askeri yenilgiler ve İngiltere'nin İran üzerindeki siyasetinden kaynaklanan tahripler, devleti zor duruma düşürmüştür. Şah, bütün olumsuzluklara rağmen idari ve askeri ıslahat teşebbüslerine girişerek ülkenin durumunu düzeltmeye çalışmıştır. Sadrazam Ağa Han Nuri'nin ıslahatlardan ziyade İngiliz nüfuzunu İran'a yerleştirmeye çalışması, Herat'ın elden çıkmasına ve ıslahatların durmasına sebep olmuş, bu dönemde Avrupa'da görülen inkılapların getirdiği fikri hareketliliğin İran'a sıçramasıyla da ıslahatların akıbeti yabancı nüfuzuna doğru kaymıştır (Sasani, 1338, s. 48). Şah'ın Avrupa'ya seyahat arzusu ve İran'ı işgal peşinde olan İngiltere'nin ayağına gitmesi, devletin itibarını İngiliz nüfuzuna teslim etmiştir. Seyahat masrafları İran'daki İngiliz Bankası olan *Bank-ı Şahinşahi*'den kolayca temin edilerek karşılığında milli gelirler teminat gösterilmiştir (Kadıyani, 1376, s. 444).

Sadrazam Ağa Han Nuri'nin devlet kademelerine ehil olmayan kişileri getirmesi ve İngiltere ile sıcak ilişkiler içinde olması, Emir-i Kebir tarafından başlatılmış olan yararlı işlerin aksamasına sebep olmuştur (Sipahr, 1353, s. 137). 1871'de sadrazamlığa getirilen Mirza Hüseyin Han Sipahsalar ise ıslahatların devamından yana görünerek idari, mali ve askeri alanda gerçek manada bir kalkınma sağlayamamıştır (Nasır, 1363, s. 208). Bu dönemde devletin topladığı vergilerde ciddi bir azalma olmuş, Türkmenlerin ticaret yolları üzerindeki yağmalama hareketleri ekonomik zorlukları artırmıştır. Türkmenlerin etkisini azaltmak için Horasan ordusu komutanı şehzâde Sultan Murad Mirza, 80 kişilik Türkmen grubunu Meşhed'e davet ederek bir anlaşma yapılacağını söylemiş, daha sonra toplantıya katılanların hepsini tutuklatmış ve katletmiştir. Ancak İran ordusunun Hamza Mirza idaresinde Serahs ve Merv taraflarındaki harekâtı, Teke Türkmenlerinin direnişi karşısında başarısız olmuş ve İran ordusu geri çekilmek zorunda kalmıştır (Kazımzâde, 1968. s. 15).

İran, 1870'ten 1872'ye kadar süren kıtlıklarla karşı karşıya kalmış ve çok sayıdaki insanını kaybetmiştir. Kıtlıkların getirmiş olduğu zorluklara Rusya ile yapılan savaşlar ve İngiltere'nin iç karışıklık çıkarma faaliyetleri de eklenince toprak ve insan kayıpları devam etmiştir. İngiltere, bu dönemde içteki sıkıntılardan istifade ederek İran'ın sınırlarını kendisi çizmeye başlamış, her ne kadar Türkistan'ın yarısı İran toprağı görünse de bu geniş coğrafyada sürekli değişebilen İran'ın gerçek sınırlarını çizmek çok zor olmuştur (Mostevfi, 1381, s. 110). Sınırların tayininde inisiyatifi alan İngiltere ve Rusya kargaşaya sebep olmuşlardır. Azerbaycan ve Kafkas sınırları, Türkmençay Antlaşması ile, Osmanlı Devleti ile olan sınır meseleleri ise Erzurum'da Osmanlı, İran, Rus ve İngiliz temsilcilerden oluşan Sınır Komisyonu ile halledilmeye çalışılmıştır. Ancak komisyon içerisindeki yabancı temsilcilerin tutumları, ihtilafın devam etmesine sebep olmuştur. İran'ın geriye kalan sınırları ise Türkmen, Afgan ve Belucistanlıların hareketleri sebebiyle sabit kalmamıştır. Huzistan tarafındaki sınırlarda ise bu bölgelerde oturan boy ve aşiretlerin hareketliliği yüzünden problemler olmuştur (Markham, 1364, s. 158). Herat'ın 1857'den itibaren İran egemenliğinden çıkması, Belucistan'ın bir bölümünün İngilizlerin eline geçmesi ve Rusların Horasan-Esterâbad sınırlarına dayanması, İran'ı kuzeydoğuda yeni sınır komşularıyla karşı karşıya getirmiştir.

Sadrazam Hüseyin Han, bu dönemde İngiltere ve Rusya'ya karşı takip edilen siyasette hataya düşmüş, sadrazamın bu hatalı siyaseti yüzünden Rusların Hive'ye saldırması olayı gerçekleşmiştir (Avery, 1363, s. 147). Ayrıca İngiliz asıllı Yahudi Reuter'e İran'ın madenlerinin, ormanlarının, darphanesinin, bir bankanın kurulmasının ve yol yapımının imtiyaz olarak verilmesinde de pay sahibi olan Mirza Hüseyin Han, devletini adım adım İngiliz işgaline taşımıştır (Sultanzâde, 1364. s. 250).

Mirza Hüseyin Han Müşirüddeve (Sipahsalar)'nin Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri

Mirza Hüseyin Han Müşirüddeve (Sipahsalar), Kazvin Divan Emiri Mirza Nebi Han'ın oğlu olup 1827'de dünyaya gelmiştir. Ecdadının bulunduğu yer Mazenderan'ın Aliabâd bölgesi olarak kaynaklarda zikredilmiştir. Dedesi Abidin Beg, Kazvin idarecisi şehzade Ali Naki Mirza Rüknüddeve'nin yanında tellak olarak çalışmıştır.

Mirza Hüseyin Han'ın tahsil hayatında ve devlet kademelerinde yükselişinde o dönemin sadrazamı Emir-i Kebir'in büyük rolü olmuştur. Zira sadrazam Emir-i Kebir, Kazvin Divan'ı ve Nebi Han ile yakın ilişkiler içerisinde olmuş ve bundan dolayı Hüseyin Han ve kardeşlerini himaye etmiş, onların Tahran'daki devlet kurumlarında çalışmalarını sağlamıştır. Emir-i Kebir, zeki ve yetenekli olan Mirza Hüseyin Han'ı İran dışına göndererek Arapça ve Fransızca öğrenmesi için imkân sağlamıştır. Mirza Hüseyin Han, Fransızca'yı iyi öğrenmemesine rağmen bunu etrafındakilere ve muhatap olduğu kişilere hissettirmemek için gayret etmiştir. Fransızca'yı o dönemde iyi öğrenmiş olan

Muhammed Hasan Han İtimadü's-saltana bu hususta şunları kaydetmiştir; *Fransızca'yı yanlış konuşur ve yazardı, fakat cüretkarlığı ve akıcı dili nedeniyle kelimeleri telaffuz ederdi. Öyle ki, herkes onun Fransızca'yı çok iyi bildiğini zannederdi* (Muhammed Hasan Han, 1357, s. 281).

Mirza Hüseyin Han, İran'a döndükten sonra babasının işleri ile ilgilenirken aynı zamanda Hariciye Nezareti'nde çalışmaya başlamıştır. Ancak babasının vefatından sonra maddi sıkıntıya düştüğü bir zamanda, Emir-i Kebir'in emriyle Bombay'daki İran Konsolosluğu'na atanmıştır (Afşari, 1372, s. 194). Emir-i Kebir, atanma sırasında kendisine tavsiyelerde bulunarak övgü ve rüşvet almaktan sakınmasını ve Bombay'daki İranlı iş adamlarından bir şey beklememesini söylemiştir (Ademiyet, 1324, s. 548). Sadrazam, Mirza Hüseyin Han'ı çocukluğundan itibaren iyi tanıdığı ve mizacının rüşvet almaya meyilli olduğunu bildiği için açıkça uyarmıştır. Yani bir devlet görevlisinin rüşvete tevessül etmemesi gerektiğini onun şahsında herkese bildirmiştir (Alıdaved, 1379, s. 1-13).

Mirza Hüseyin Han, Buşehr ve Maskat üzerinden Bombay'a gitmiş, ancak yolculuğu sırasında merkezi hükümetin bilgisi dışında ve görevinin aksine Maskat Şeyhi ile pazarlık yapmıştır. Bu davranışı İran hariciyesi tarafından kurallara aykırı bulunmuş ve Hariciye Vekili tarafından 22 Ağustos 1851'de kendisine tenkitçi bir mektup gönderilmiştir (Nuri, 1383, s. 53). Mektupta; *Görev ve iş dışındaki meselelere müdahalenizi beğenmedim. Talimatlarda belirtilmeyen işlere müdahale ettiğinizi öğrendim. Şeyh hazretlerine bir beyanda bulunmam ve aynı zamanda tavsiyede bulunmam gerekmemektedir. Elinizdeki talimatların sırasını ihlal etmemeniz ve hiçbir şekilde görevinizin dışındaki konulara karışmamanız kararlaştırıldı. Yoksa misyon dışı işlere bulaşmakla suçlanırsın* sözleriyle uyarılmıştır (Nuri, 1383, s. 53). Ancak Mirza Hüseyin Han, sadrazamın bu tavsiyelerine rağmen Bombay'daki üç yıllık görevi sırasında İran'da afyon üretimi isteyen ve bunun için harekete geçen Hindistan'daki Yahudi Sassoon ailesi hemhal olmuş, afyon üretiminin yaygınlaşmasından sonra ise aracılıktan para kazanmış ve teşvik etmiş ve sonunda büyük bir servet ile İran'a dönmüştür (Ademiyet, 1324, s. 549).

Mirza Hüseyin Han, hükümete verdiği bir raporda İran'da haşhaş ekiminin ihracat açısından büyük faydalar sağlayacağını söylemiş ve hükümet de bu rapora istinaden haşhaş ekimini teşvik etmiştir (Bamdad, 1371, s. 411). Bu öneri üzerine 1851'den itibaren Tahran civarında afyon tarımı yapılmaya başlanmıştır (Nuri, 1383, s. 53). Afyon üretiminin üzerinden yaklaşık on yıl geçtikten sonra İran halkı arasında bu maddeye bağımlılık yaygınlaşmış ve içtimai yapıyı tehdit etmiştir. Ademiyet, bu hususta şunları kaydetmiştir; *Afyon içme alışkanlığı yaygınlaşarak İran'ın bütün eyaletlerini kaplamıştır. Bu hızlı yaygınlaşma Avrupalı seyyahların eserlerinde de sıkça bahsedilmiştir.* 1870 yılına gelindiğinde İran'ın afyon üretimi uluslararası bir ihracat kalemi haline gelmiş ve çiftçiler buğday ektikleri topraklarının bir bölümünü afyon ekimine ayırmıştır (Ademiyet, 1324, s. 400). Mirza Hüseyin Han da Bombay'daki İranlı iş adamlarını İran'a nakit para yerine afyon getirmeye teşvik etmiştir (Ademiyet, 1324, s. 550). Kendisi de İran'da afyon ticaretini ilk başlatanlardan biri olmuştur (Afşari, 1372, s. 207).

Mirza Hüseyin Han, 1871'de sadrazam olduğunda İran'ın afyon ihracatı miktarı yılda 847.000 rupee yükselmiştir (İssawi, 1360, s. 366-371). Sadrazamlığının ilk yıllarından itibaren afyon ekimi hızlı bir şekilde yayılmıştır. Buna bağlı olarak buğday üretim alanlarının azalması ve kuraklık ülkede korkunç bir kıtlığa neden olmuştur. Buşehr'deki İngiliz konsolosu bu konuda şunları yazmıştır; *Birkaç yıl önce afyondan elde edilen kazanç İranlıların dikkatini çekti ve Yezd, İsfahan ve diğer yerlerdeki mevcut ve uygun arazilerin neredeyse tamamı haşhaş ekimine tahsis edildi. Tahullar ve*

diğer mahsuller gözardı edildi...Bu sorun kuraklık ve diğer faktörlerle birleşerek 1871-1872 yılları arasında büyük bir kıtlığa yol açtı (İssawi, 1360, s. 367).

Meşhed ve Horasan'daki kıtlığın şiddeti ile ilgili bilgi veren Ebul Kasım Tahiri, Meşhed'de 24.000, Horasan'da ise 100.000 kişinin öldüğünü kaydetmiştir. İran'da bu dönemde kıtlık kayıplarının yaklaşık 1.500.000 kişi olduğu tahmin etmiştir (Ebul Kasım Tahiri, bita, s. 488-489).

Mirza Hüseyin Han'ın görev yaptığı sırada Bombay şehri, Hindistan ticaretini elinde bulunduran Yahudi Sassoon ailesinin iş merkeziydi. Bu aile, Doğu'nun Rothschild'leri ve ticaret sultanları olarak bilinirdi. Ahmed Eşref, David Sassoon Şirketi'nin Kaçar döneminde İran'da faaliyet gösteren ve afyon ihracatı yapan yabancı şirketlerden biri olarak tanıtmıştır. Şirket, İngiltere ile İran arasında ithalat ve ihracat, özellikle afyon ihracatı ile uğraşıyordu. Buşehr ve İsfahan şehirlerinde ticari temsilcilikleri vardı (Eşref, 1359, s. 59).

Mirza Hüseyin Han'ın Bombay'da görev yaptığı üç yıllık süre içerisinde İran'da afyon ekilmesini teşvik etmesi ve Sassoon ailesinin İran'a afyon ihraç etmedeki rolü ile sadrazamlığı sırasında bu ürünün ihracatında % 900'lük bir artışın olması tesadüf sayılmaması gerekir. Konsolos olarak gittiği Bombay'dan 150.000 rupiyelik bir servet ile İran'a dönmesi de tesadüf değildir. Sassoon Kumpanyası'nın İran'da afyon ekimine aracılık eden Sipahsalar'a rüşvet kabilinden yüklü miktarda para ödediği kaydedilmiştir. Mehdi Kuli Hidayet bu konuda; *Örfü'd-devle, Mirza Hüseyin Han Sipahsalar ve benzerlerinin nereden geldiğini söylüyorlar. Bombay, Tiflis, İstanbul gibi merkezler devlet memurları için rüzgârlı hazinelerdir. Millet bu yöneticiler ile perişan bir duruma düştü* (Hidayet, 1329, s. 259).

Mirza Hüseyin Han, Bombay'daki memuriyeti dönüşünde sahip olduğu servet ile ilgili sorulara muğlak cevaplar vermiştir. Bombay'da bir iki İranlı iş adamının öldüğünü ve servetlerinin büyük bir kısmının kendisine kaldığını iddia etmiştir. Başka bir soruya ise bacanağı olan Ağa Han Mahallati tavsiyesi ile at yarışı bahsine girdiğini ve çok para kazandığını iddia etmiştir. Sipahsalar'ın durumunu ve edindiği servetin kaynağını öğrendikten sonra çok üzülen sadrazam Emir-i Kebir, onu hemen görevden alarak İran'a dönmesini istemiştir. Ancak Sipahsalar daha İran'a dönüş yolunda iken sadrazam önce görevden alınmış ve akabinde şah tarafından katledilmiştir (İtimadü's-saltana, 1357, s. 263).

Mirza Hüseyin Han Sipahsalar, İran'a döndüğü sırada Emir-i Kebir idam edilmiş ve yerine Mirza Ağa Han Nuri sadrazamlık makamına getirilmişti. Sipahsalar, babasının yeni sadrazam ile dost olmasından istifade ederek ve hatta genel kanaat olarak kaynaklara geçtiği kadarıyla sadrazama rüşvet vererek 1855'te kendisini Tiflis Başkonsolosluğuna tayin ettirdi. Buradaki görevi dört yıl sürdü (BOA.A.DVN.MHM.No: 26-75, s. 1; Nuri, 1383, s. 54). Muhammed Cevad Şeyhülislami'ye göre bu görevde iken ticaret ile uğraşmış, ancak sadrazam Mirza Ağa Han Nuri konsolosluk haricindeki işlerine müdahale etmemiştir. Sipahsalar, Azerbaycan'dan çok ucuza buğday alıp Kırım'da Osmanlı ordusuna karşı savaşan Ruslara çok yüksek fiyatlarla satmıştır (Şeyhülislami, 1367, 86). Bu şekilde o dönemde çok yüksek bir meblağ olan yaklaşık 100.000 tümen elde etmiştir (Muhammed Hasan Han, bita. s. 101).

Mirza Hüseyin Han, 1859'da İran Maslahatgüzarı olarak İstanbul'a tayin edildi (BOA.HR.İM.No: 120-11; A.AMD.No:92-38, s. 1; İ.HR.No:1-9; Afşari, 1372, s. 194). On iki yıl süren bu uzun görevde Osmanlı sadrazam ve nazırlarıyla yakın ilişkileri sayesinde kişisel ekonomik işlerle uğraştı ve büyük kazançlar elde etti. Sadrazam olduktan sonra Nasırüddin Şah ile bir sohbetinde, Osmanlı Devleti'ndeki uzun elçilik günlerini anlatmış ve ilginç bir itirafta bulunmuştur.

Kendisinin anlattığına göre İstanbul'dan Avrupa'ya gemi ile seyahate çıktığı sırada Osmanlı zenginlerinden birini öldürmüş olan bir Avrupalı katilin kendisine geldiğini ve 100.000 altın karşılığında gemi ile İstanbul'dan çıkartılmasını teklif ettiğini söylemiştir. Kendisinin altınları şahıstan aldıktan sonra İran elçiliğinde çalışan bir müstahdemin elbisesini katile giydirdiğini ve diplomatik dokunulmazlık ile şahsı Avrupa'ya kaçırdığını itiraf etmiştir (Şeyhülislami, 1367, s. 86).

Sipahsalar'ın diplomatik dokunulmazlığı kötüye kullanması ve hukuka aykırı davranması, bir devlet adamına yakışmayan hareket olarak kayıtlara geçmiştir. Osmanlı güvenlik kuvvetleri tarafından fark edilmemesi, bir skandal ve rezaleti de önlemiştir. Para kazanmak için yaptığı işi Nasırüddin Şah'ın huzurunda itiraf etmesi, mali suiistimallerinin ve yanlışlarının itibarının ne derecede olduğunu göstermiştir. Herkesin öğrendiği ve ağızdan ağıza dolaşan bu itiraf şahın gözünden kaçmamış, daha sonra mallarını müsadere etme teşebbüsüne dayanak olmuştur. Üstelik *Müşirü'd-devle* unvanı İstanbul elçiliği sırasında 1865'te verilmişti (BOA.İ.HR.No:239-14200, s. 1-2). İstanbul'da elçilik görevi devam ederken Adliye Nazırı olarak tayin edildiği için İran'a dönmüştür (BOA.Y.A.HUS.No:166-41, s. 1-6).

Nasırüddin Şah, Mirza Hüseyin Han'ı 23 Aralık 1870'te Bağdat ziyareti dönüşünde Adliye, Vazifeler ve Vakıflar Nazırı olarak tayin ettikten sonra Tahran'a birlikte dönmüşlerdir (Muhammed Hasan Han, 1367, s. 1640-1641). Bu görevi sırasında din adamlarının nüfuzuna dayanan eski yargı sisteminin yerine devletin nüfuzunda olacak yeni bir hukuk sistemi ve halka hukuku dağıtacak olan yeni mahkemeler tesis etmeye çalışmıştır. Bunun için *Kitapçe-yi Tanzimât* isimli bir tüzük hazırlamış ve şaha imzalatmıştır. Bu tüzükte, devlet görevlilerinin vazifeleri ve kurallar sıralanmış ve şer'i mahkemeler hükümete bağlanmıştır (Velayeti, 1372, 96). Sipahsalar'a göre şer'i mahkemelerin devletin etkisi altına girmesi durumunda Şii din adamlarının geleneksel bağımsızlığı kaybolacak ve dönemin yönetici kurumlarından maaş alacaklardı. Kendi ismi ile kurduğu Sipahsalar Camii ve Medresesi'nde yetişecek olan din adamları hükümet sisteminin bir parçası olacak ve halk üzerindeki nüfuzları kırılacaktı (Ebul Hasani, 1368, s. 131).

Mirza Hüseyin Han, taşradaki halkın şikayetlerini doğrudan merkeze bildirmeleri için *Sanduk-ı Arayız*, yani *Şikâyet Kutuları* sistemini şaha kabul ettirdikten sonra uygulamaya koymuştur. Şah, vali ve kaymakamlar başta olmak üzere bütün yerel yöneticilerin bu uygulamaya geçmelerini istemiştir. Halkın şikâyet dilekçeleri her ayın son gününde toplanıp kuryeler ile merkeze getirilmiştir. Ancak bu sistemden istifadeyle isimsiz ve anlamsız dilekçeler de gönderilmeye başlanınca sistem kaldırılmıştır (Safai, 1355, s. 103-104).

Nasırüddin Şah, 28 Eylül 1871'de Mirza Hüseyin Han'ı Vezaret-i Askeri tayin ederek *Büyük Başkomutan* manasına gelen *Sipahsalar-ı Azam* unvanını vermiş, aynı yıl içerisinde 13 Kasım 1871'de sadrazamlık makamına yükseltmiş ve devlet işlerinin tamamını onun uhdesine vermiştir (Bamdad, 1371, s. 412). Sadrazam da fırsatı kaçırmayarak şehir valilerine, devlet görevlilerine ve mahkeme hakimlerine önceden hazırlamış olduğu genelgeyi göndermiştir. Genelgede, rüşvet ve iltimasa tevessül edilmemesini istemiştir (Afşari, 1372, s. 197). Sipahsalar, şahtan ziyade kendisini ön plana çıkartarak İran'ın tek adamı olmuştur. Öyle ki, o sırada şahın emirlerine uymayan Herat idarecisi ve şahın amcası Hüssamü's-saltana'yı buranın idareciliğinden almıştır (Bamdad, 1371, s. 415). Muhammed Hasan Han İtimadü's-saltana, taşra idarecilerinin sadrazamın ismini evrakın altında gördüklerinde çekindiklerini söylemiştir (Muhammed Hasan Han, 1357, 268).

Sadrazam Hüseyin Han Sipahsalar'ın devlet idaresinde sorumluluk alanları dışında yukarıda belirttiğimiz gibi işlerle iştigal etmesi ve Hindistan'da Sassoon ailesi ile kurduğu ilişkiler,

İngiltere'nin İran'daki nüfuzunu göstermektedir. Nitekim İngiltere'nin İran Maslahatgüzarı Sir Henry Creswicke Rawlinson, Mirza Hüseyin Han'ın İngiliz hükümetinin ısrarı ile sadrazam olduğunu söylemiştir (Mahmud, 1367, III, s. 908). İngiliz hükümeti, Sipahsalar'ın sadrazamlık makamına oturması için yaptığı yardım karşılığında bazı şartların yerine getirilmesini ondan istemiştir. Sipahsalar, hazırlamış olduğu hükümet programında İngiltere'nin menfaatlerini gözeteceğini, Rueter İmtiyazı için uğraşacağını ve şahın İngiltere'yi ziyaret edeceğini taahhüt etmiştir (Timuri, 1363, s. 51). Rawlinson, İran'ın bu dönemde Belucistan ve Sistan'daki sınır anlaşmazlıklarının İngiltere lehine düzenlenmesini kabul ettiğini açıkça söylemiştir. Ancak İran hariciyesinde uzun yıllar görev yapan Ahmed Han Malik Sasani, gizlenen bu hususu açıkça söylemiştir. İngiltere, Mirza Hüseyin Han sadrazamlığa tayin edildiği sırada ondan dört talepte bulunmuştur. Birincisinde Belucistan'da İngiliz hakimiyetinin kabul edilmesi, İkincisinde Sistan sınırlarının belirlenmesinde İngiliz memurunun kararının kabul edilmesi, üçüncüsünde Yahudi asıllı İngiliz Baron Julius de Rueter'e İran'daki yeraltı ve yerüstü kaynakların imtiyaz olarak verilmesi ve dördüncüsünde ise Nasırüddin Şah'ın Britanya İmparatorluğu'nun görkemini görmesi için Londra'yı ziyaret edeceği sadrazam tarafından taahhüt edilmiştir (Sasani, bita, s. 78).

Mahmud Mahmud, Mirza Hüseyin Han Sipahsalar'ın İngiliz hükümetine büyük hizmetler ve önemli yardımlar sağlayan bir kişi olduğunu söyledikten sonra İran hükümetinin, onun döneminde İngiliz hükümetinin bütün taleplerini ölçsüzce ve inanarak yerine getirdiğini kaydetmiştir Mahmud, 1342, II, s. 908-926). Mirza Hüseyin Han, On yıl süren sadrazamlığında İngiltere'den gelen her talebi kabul etmekle kalmamış, İran'ın tamamıyla İngiliz nüfuzuna girmesini istemiştir (Mahmud, s. 928-929).

Mirza Hüseyin Han'ın İngilizler ile ilişkilerini Osmanlı başkentindeki elçiliğine kadar götüren Mehdi Bamdad, sadrazamın İstanbul büyükelçiliği sırasında uzun yıllar Bahtiyari bölgesinde kalmış olan Lord Layard ile görüşüğünü, bu dostluğun zamanla sadrazam üzerinde İngiliz nüfuzuna dönüştüğünü kaydetmiştir (Bamdad, 1371. s. 411). İngiltere'nin İran büyükelçisi Denis Arthur Heyworth Wright ise Sipahsalar'ın İngiltere'ye dayanmasının sebebini İran üzerindeki Rus tehdidine bağlamış, İngiliz mali yardımı sayesinde İran'ın bağımsız kalabileceğine inandığını söylemiştir (Wright, 1368, s. 238). Sipahsalar, Rus yayılmacılığına karşı çatının bir tarafından düşmekten korkan, o kadar geri çekilen ve diğer taraftan ise Reuter'e verilen imtiyazlar ile İran'ı tamamen İngiltere'ye teslim ederek çatıda devrilen bir kişi olarak karşımıza çıkmaktadır. Rusya, imtiyaza sert bir şekilde karşı çıkmışsa da İran'ın egemenliği garantisini vermemiştir. Sadrazam, yaptığı hesapta İngilizlere çok güvenmiş, bedelini ise ülkeleri her iki devlet tarafından işgal edilen ve kıtlıkla mücadele eden İran halkı ödemiştir (Tahiri, bita, s. 475).

Mirza Hüseyin Han Sipahsalar, Bombay konsolosluğuna tayin edildikten sonra İran'da afyon ekimini teşvik etmişti. Bu üretimin yaygınlaşması neticesinde buğday üretim alanlarının daraldığını ve İran'da görülen şiddetli kıtlığın aynı zamana denk geldiğini daha önce söylemiştik. 1871'de açlıkla karşı karşıya kalan insanlar, bu kıtlığı dini açıdan değerlendirip kötü bir alâmet olarak algılamışlardır. Bunu fark eden sadrazam Sipahsalar, bir hileye başvurarak her gün saraya giderken yol güzergahında toplanan aç insanlara bir miktar para ve Kur'an dağıtarak kendisine yöneltilen suçlamaları engellemeye çalışmıştır. İran'da buğday üretim alanlarının uyuşturucu ekimine dönüşmesini sağlayan sadrazam, aç insanlara kendisini hayırsever göstermeye çalışmıştır (Mirza Ali Han, 1370, s. 34). Kırsal kesimde açlıkla karşı karşıya kalan insanlar yiyecek bulma ümidiyle Tahran'da kalabalıklaşmaya başlamışlardır. Kıtlığın sebeplerinden ve en önemlilerinden birinin müsebbibi olan

sadrazam ise dikkatleri kendi üzerine çekmemek için manevralar peşinde koşmuştur (İssawi, 1360. s. 367).

Mirza Hüseyin Han, sadrazamlığının kırk yedinci gününde içerisine düştüğü zor durumdan kurtulmak için kendisinin akıl hocası ve İstanbul konsolosluğundaki arkadaşı Melkum Han'ı İran'a getirterek yardımcılığına tayin etmiştir (Afşari, 1372. s. 199). Melkum Han, kısa bir sonra da Londra maslahatgüzarlığına tayin edilerek İngiliz asıllı Yahudi sermayedar Reuter'e imtiyaz verilmesi işinde aracılık yapması istenmiştir (Muhammed Hasan Han, bita, s. 103). Sipahsalar'ın İngiliz hükümetine karşı yükümlülüklerini yerine getirmedeki ikinci icraatı ise Belucistan ve Sistan sınır ihtilaflarında İngiltere'nin hakemliğini kabul etmesi olmuştur. Han Melik Sasani, Sipahsaların İran temsilcisi Mirza Masum Han Ensari'ye telgraf göndererek görüşmelerdeki İngiliz temsilci Goldsmith'e tabi olmasını ve aldığı kararları kabul etmesini istediğini kaydetmiştir (Sasani, bita, s. 78).

Sipahsalar'ın İngilizlere vermiş olduğu ve yerine getirdiği üçüncü taahhüdü ise İran'ın bütün yeraltı ve yerüstü kaynaklarının Yahudi asıllı İngiliz vatandaşı Baron Julies Reuter'e imtiyaz olarak verilmesiydi. Bu imtiyaz ile İran'da demiryolları ve tramvaylar inşa etmek, bütün madenleri (kömür, demir, bakır, kurşun, petrol vb.) çıkarmak ve işletmek, orman ve orman ürünlerin işletmek, çorak arazileri işlemek, ülkenin her yerinde su kanalları açmak ve barajlar yapmak, sulama ile ilgili her türlü tasarruflarda bulunmak, değirmenler ve fabrikalar inşa etmek, devlet bankasını işletmek, yol yapmak ve telgraf hatları döşemek başta olmak üzere yetmiş yıllığına Reuter'e verildi. İran'ın bütün gümrük idarelerinin 25 yıl süreyle verilmesi de bu imtiyaz sözleşmesinin bir diğer parçasıydı. Ayrıca demiryolu, şose yolu, maden arama ve baraj yapımı için gerekli arazi ve malzemelerin şirkete temin edileceği kabul edildi. Sözleşmede demiryollarının inşası ve madenlerin işletilmesi için ithal edilecek malzemeler her türlü vergi ve gümrükten muaf tutuldu. Şirket, ormanların kesilmesiyle oluşan araziye satın alma hakkına sahip oldu. İran, bütün bu imtiyazlara karşılık sadece % 15 ile % 20 arasında değişen bir gelir elde edecekti (Dilaveri, 1377, s. 12).

Sipahsalar ve Londra Maslahatgüzarı Melkum Han'ın gayretleriyle Reuter'e imtiyazlar verildiği sırada önemli miktarda rüşvet ödendiği daha sonra ortaya çıkmıştır. İbrahim Timuri ve Mehdi Bammad'a göre, Reuter'in temsilcisi işi hızlandırmak ve kolaylaştırmak için sadrazam Sipahsalar ve Melkum Han başta olmak üzere İranlı ileri gelenlere rüşvet vermiştir. İmtiyaza karşı çıkmaya cüret edenlerin ağızları para ile kapatılmıştır. Timuri, sadrazamın ve Melkum Han'ın 50.000, Hacı Muhsin Han Munü'l-mülk ve Muinü'd-devle'nin 20.000 lira rüşvet aldıklarını söylemiştir (Bammad, 1371, s. 414; Timuri, 1363, s. 107). Bu meblağa Reuter'in bile itiraz ettiğini söyleyen Cevad Şeyhülislami, Baron Reuter'in devlet adamları ile masaya oturmaya başladığı andan itibaren şikâyet etmeye ve küfretmeye başladığını, şahın açgözlü doyumsuz maiyetine rüşvet vermekten gerçekten bıktığını açıkça söylediğini kaydetmiştir (Şeyhülislami, 1367, s. 71).

Curzon, Reuter'in şahsında İngiltere'ye verilen imtiyazların Sipahsalar'ın şaheseri olduğunu, bir ülkenin bütün milli kaynaklarının ve çıkarlarının bir yabancıya verildiğini itiraf ettikten sonra İngiltere'nin bu oyunu bitirmesi halinde sadece şahı mat etmekle kalmayacağı, Rus çarını da yerinde çivileyebileceğini söylemiştir (Curzon, 1367, s. 622). Graham Storey'ye göre Reuter'e yetmiş yıl süreyle İran'ın bütün ekonomik kaynakları ve halkının büyük bir bölümünü kontrol etmesine izin verilmiştir (Timuri, 1363, s. 97-119).

Sipahsalar'ın İngiltere'ye verdiği üçüncü taahhütten yani Reuter İmtiyazı'ndan sonra sıra dördüncü taahhüt olan Nasırüddin Şah'ın kraliyet sarayını ziyaret etmesine gelmişti. İngiliz hükümeti, bu gezi sırasında şaha sınaî gelişimini gösterirken, bir yandan da imparatorluğun gücüyle

şahı sindirmeye ve onu batı medeniyetinin büyümesine kaptırmaya çalışmıştır. Böylece şahın bakış açısı değiştirilerek İngiltere'nin İran'daki nüfuzunun önünü sonuna kadar açmıştır. Şah'ın sarayda nüfuzlu eşi Fatma (Enisü'd-devle), bu gezinin amacını bildiği için karşı çıkmışsa da sadrazamın teşebbüsünü engelleyememiştir. Denis Wright, Mirza Hüseyin Han ve yakın çevresinin İngiltere'den gelen bütün istekleri kabul etmesinin ulema tarafından istenmediğini, Reuter İmtiyazı ve akabinde şahın İngiltere'yi ziyaret etmesine şiddetle muhalefet ettiklerini kaydetmiştir. Ulema, Sipahsalar ve Melkum Han'ın başını çektiği batıcı zihniyetin toplumu dinden uzaklaştırmaya çalıştıklarını, ülkenin geri kalmışlığını buna bağlamalarının doğru olmadığını ve İngiltere'nin Rus tehlikesi bahanesiyle İran'ın bağımsızlığını yok saydığını söylemişlerdir. Şah'ın bunu fark etmesi için halkı bilinçlendirmeyi vazife bilmişlerdir (Wright, 1368, s. 238). Sadrazam Sipahsalar, ulemanın ve halkın muhalefetine rağmen İngiliz kraliyetine verdiği sözü tutmuş, şah ile birlikte Londra'da iken kendisine *Hindistan Yıldızı (Star of India)* nişanı verilmiştir (Wright, 1368, s. 258).

Sipahsalar'ın Adliye ve Vakıflar Nazırı olmasından sonra ilk icraatının ulemaya yönelik olduğunu ve şer'i mahkemelere müdahale ederek nüfuzlarını azaltmaya çalıştığını söylemiştik. Sekülerist ve laik bir yaklaşımı benimseyerek din adamlarının siyasete ve devlet işlerine müdahalesine şiddetle karşı çıkmıştır. Ademiyet, sadrazamın ulemadan halkın dini ve kişisel meseleleriyle ilgilenmelerini, onların cemaatle namaz kılmalarını ve hutbe gibi onlara ait bütün hususlarda hükümete zarar vermediği ölçüde hürmetle bakılması gerektiğine inandığını, nikâh ve talâk akitleri gibi şer'i meselelerinin hallinin onlara bırakıldığını, devlet işlerine kesinlikle karışmamalarını ve hükümet ile millet arasında arabulucu olmalarını istediğini kaydetmiştir (Ademiyet, 1356, s. 179).

Nasırüddin Şah döneminde İran toprakları üzerinde mücadele halinde olan İngiltere ve Rusya, imtiyazlar meselesinde de rakip iki devlet olarak birbirlerini takip ediyorlardı. Rusya, Reuter'e verilen imtiyazları, Fars Körfezi'ne inme ve Hindistan güzergâhını ele geçirme siyasetine engel olarak görüyordu. İngiltere ise Rusya'nın İran topraklarında güneye sarkmasını istemiyordu. Bu yüzden Rusya, Reuter İmtiyazı'nı İran'daki işgalci emellerine uygun bulmadı ve içindeki muhalefeti desteklemeye başladı. İslami değerleri, memleketin istiklalini, milletin saadetini tehlikede gören ulema da bu muhalefete dahil olunca imtiyazların iptali söylenmeye başlandı (Ebulfazl Delaveri, 1377, s. 13). Ulema, imtiyaza karşı sessizliğin İngiltere'nin işine yaradığını bildiğinden sert bir şekilde muhalefet etti. Rusya'nın çıkarları onlar için önemli değildi. Söz konusu olan halkın sahip olduğu bütün kaynakların peşkeş çekilmesiydi. Ayetullah Hacı Molla Ali Keni'nin imtiyaza karşı muhalefeti, Nasırüddin Şah'ın Avrupa gezisinden dönüşünü hızlandırmakla kalmadı, bu işe sebep olan sadrazamın görevden alınmasını da gündeme getirdi (Şyhülislami, 1367, s. 80). Şah, Avrupa gezisi sonrasında Reşt'e geldiğinde sadrazama karşı muhalefetin arttığını gördükten sonra görevden almak zorunda kaldı. O'nu Reşt idaresine tayin ederek Tahran'a getirmede (Tahiri, bita, s. 475).

Mirza Hüseyin Han, Reuter'e verilen imtiyazlardaki rolü sebebiyle halk ve ulema tarafından suçlanmış ve şah tarafından sadrazamlıktan alınmış ve Reşt idarecisi yapılmıştı. Ancak şahın muhalefete dayanamayıp kendisini feda edeceğinden korkmuştur. Bu yüzden İngiliz elçiliğine başvurarak onlardan yardım istemiştir. Bu sırada elçilik doktoru Dixon, şahın Akbaba'daki ordugâhından İngiltere maslahatgüzarı Thomson'a yazdığı yazıda şunları söylemiştir; *Görevden alınan sadrazam çok üzgün görünüyordu. Gözlerinden yaşlar akarken bana kendi canından emin olmadığını, şaha güvendiğini ve şahın ona karşı nazik davrandığını, ancak din adamlarının şahı onu öldürmesi için kışkırtmasından korktuğunu söyledi. Bu yüzden sadrazam bu yazıyı sizin için yazmamı özellikle istedi. İran sadrazamının her zaman İngiltere'nin bir dostu olduğunu ve Kraliçe'nin*

Hindistan Yıldızı'nı almaktan gurur duyduğunu selamlamadan sonra belirtmemi istedi. Bu sebeple kendisi her türlü tehlikeden korunmalıdır. Mirza Hüseyin Han, sizden ve meslektaşlarınızdan şaha bir mektup göndermenizi ve şahtan sadrazamın hayatının güvende olacağına ve kendisine saygısızlık edilmeyeceğine dair söz almalarını istedi. Şah'ın hassas duygularına dokunmamak için mektubun sözlerinin çok dikkatli yazılmasını tavsiye etmiştir (Tahiri, bita, s. 477-478). Mirza Hüseyin Han'ın bu teşebbüsü, şahın onu 1873'te Reşt'ten Tahran'a getirerek Hariciye Nezareti'nde görevli tayin edilmesiyle sonuçlanmıştır. Bu görevi sırasında Reuter İmtiyazı'nın iptali işi kendisine verilmiştir. (Şeyhülislami, 1367, s. 82).

Mirza Hüseyin Han, 1873'te Hariciye Nezareti göreviyle yeniden göreve başladıktan bir yıl sonra Harbiye Nezareti'nin başına getirilmiştir. Bundan sonra zenginlik ve para hırsı daha da artmış ve açıktan rüşvet alma işini bıraktığını itiraf etmiştir. Adalet Bakanlığı ve sadrazamlıkta maksat ve hırsı bir kenara bıraktığını, Gilan'dan dönünce kendisini yaralı bir yılan gibi hissettiğini ve yaltaklanmaların ve dalkavuklukların boşa gitmediğini tecrübeyle anladığını söylemiştir (Muhammed Hasan Han, bita, s. 104). Ancak şimdiye kadar sırtını dayadığı İngiltere'ye rağmen Reuter İmtiyazı'nın iptali işinin kendisine verilmesi en büyük sıkıntı olarak kendisini meşgul etmiştir. Sipahsalar, bu iş karşısında manevra yaparak Ruslara dayanmaya başlamış, onların da istemediği imtiyazları iptal etmede yardımcı olmalarını istemiştir. Bu yardıma karşılık Tebriz-Colfa ve Tahran-Hazar Denizi demiryolu hatlarının yapımının Ruslara verileceğini taahhüt etmiştir (Muhammed Hasan Han, bita, s. 53).

Sipahsalar, devlet idaresinde İngiltere'ye dayanarak kendi devleti aleyhinde yaptığı işlerin en sonuncusu olan Reuter İmtiyazı'nda ulema ve halkın baskısı ile iyice zor durumda kalmış, hatta şah tarafından katledileceği korkusu taşımıştır. İmtiyazın verilmesi sırasında aldığı rüşvetler ile zenginliğine ilave ettiği paraları da kaybetmek istememiştir. Ancak imtiyazın iptali işi de kendisine havale edilmişti. Bu zor durumdan çıkış için politik manevra yaparak Ruslara Trans-Hazar, Köktepe, Deşt-i Türkmen ve Aşkabat'ta imtiyazlar vadetmiştir. O dönemde İran'da Rus elçisi olan Zinoyev, kendisini destekleyeceğine söz vermiştir (Muhammed Hasan Han, bita, s. 106).

İtimadü's-saltana, Sipahsalar'ın ikinci Avrupa seyahati dönüşünde politikasını değiştirdiğini, bu zamana kadar siyasetinin İngilizlerin lehinde olduğunu ve onlardan lütuf istediğini, ikinci seyahatten döndükten sonra ise Ruslarla dost olan kardeşi Mirza Yahya Han Mutemedü'l-mülk'ün teşvikiyle onlarda yardım istemeye başladığını kaydetmiştir. Tahran'daki Rusya Maslahatgüzarı Zinovey'in çabaları da eklenince ölümüne kadar bir Rus yanlısı olarak kalmıştır (Muhammed Hasan Han, 1357, s. 276). Han Melik Sasani ise Sipahsalar'ın İran'ın Ahal, Trans-Hazar, Köktepe ve Deşt-i Türkmen'deki Müslüman ahaliyi düşünmeden Ruslarla anlaştığını ve bu yüzden görevden alındığını söylemiştir (Han Melik Sasani, bita, s. 91).

Mirza Hüseyin Han, Bombay'da konsolosluk görevine başladıktan 1880'de Harbiye Nazırı görevinden alınıncaya kadar yaptığı işlerde şahsi menfaatlerini öncelikli olarak düşünmüş ve aç gözlü bir devlet adamı olarak tarihteki yerini almıştır. Nasırüddin Şah ile birlikte çıktığı Avrupa gezisi sırasında adet olduğu üzere verilen bahşişlerin bir kısmını dahi kısarak kendi zimmetine geçirmiştir. Şah'ın Fontainebleau Sarayı'nda birkaç gece geçirmek için bir gün önceden masraflar için tahsis ettiği para, hediye ve erzakın bir kısmını el koyup paraya çevirmiştir (Muhammed Hasan Han, bita, s. 275).

Sipahsalar, 1880'de Harbiye Nezareti'nden azledildikten bir süre sonra şahın emriyle yeni Rus Çar'ı III. Aleksander'i tebrik için buraya gönderilmiştir. Ruslar, bu gezi sırasında Mirza Hüseyin Han'a, Ahal'in teslim edilmesi ve Kazak Hanlığı'nın kurulması sırasında onlara verdiği hizmetlerden

dolayı devlet nişanı vermişlerdir (Han Melik Sasani, bita, s. 92). Tahran'a döndüğünde ise şah ondan tamamen şüphelenmiş ve onu vali yardımcısı olarak Horasan'a göndermiştir.

Mirza Hüseyin Han Sipahsalar, hırs ve para düşkünlüğünün kendi akıbetini de hazırladığının farkındaydı. İran'ın bütün kaynaklarının bir İngiliz sermayedara peşkeş çekilmesinde tereddüt etmemiş, karşılığında rüşvet almıştı. Rusya, bu imtiyaz ile güneydeki işgallerini gerçekleştiremeyeceğini iyi biliyordu ve bu yüzden içteki muhalefeti destekliyordu. Curzon bile imtiyazın sonucundan emin olmamış, sömürge haline getirmek istedikleri topraklarda bir araç olarak kullanılan bu tarz çalışmanın başarılı olamayacağını itiraf etmiştir (Curzon, 1367, s. 624).

Ayetullah Molla Ali Keni ve Mirza Said Han Ensari (Müteminü'l-mülk) liderliğindeki halk, imtiyaza karşı muhalefeti bütün şiddetiyle devam ettirirken, Rusya da desteğini esirgemiyordu. Neticede imtiyaz iptal edilmişse de İngiltere, dünyanın diğer bölgeleri için Rusya ile anlaşmış ve I. Dünya Savaşı öncesinde yanına çekmiştir. İngiltere, bu yüzden de söz konusu imtiyazdan tamamen feragat etmiş ve İran hükümeti de bu nitelikleri ile imtiyazı iptal etmiştir. Reuter, imtiyazın iptalini kabullenmeyerek ölümüne kadar çabalarını sürdürmüştür. Ondan sonra ise varisleri devam ettirmiş, imtiyazın imzalanması sırasında İranlı devlet adamlarının aldıkları rüşvetleri geri vermelerini ve tazminat ödenmesini istemişlerdir. Kaçar idaresi, bu baskılardan dolayı 1889'daki müzakerelerden sonra İran'daki Bank-ı Şahinşahi'nin imtiyazını altmış yıllığına İngiltere'ye vermiştir. İran, Sipahsalar'ın sebep olduğu bu imtiyaz ile ağır mali kayıplar yaşamıştır (Bamdad, 1371, s. 413). Sipahsalar, İran'daki İngiliz kampından Rus cephesine katılmış, çifte bir sıfat olan Anglo-Russophile (İngiliz-Russever) sıfatıyla siyasette etkili olmuş, hal-ı hayatında İran halkının menfaatinden çok kendi şahsi zenginliğini düşünmüş ve İran'da iki sömürgeci devletin nüfuzunun artmasına sebep olmuştur. Ömrünün sonunda bir kez daha yön değiştirip meşrutiyetçi olmuş, anayasa, parlamento ve meclis sistemi sloganları atmaya başlamıştır (Ali Ebul Hüseyini, 1368, s. 131-134). Hasan Azam Kuddusi (Azamü'l-vüzer), Sipahsalar'ın Kaçar şehzadesi Zilelü's-sultan'a şöyle dediğini kaydetmiştir; *Umarım bir gün gelir ki benim köşküm parlamento ve toplantı yeri olur. Elçiler, aynı parlamentonun Kaçar tiranlığının kökünü kazıyacaktır* (Hasan Azam Kuddusi, 1379, s. 247). Mirza Hüseyin Han, meşrutiyetin ilanını görmeden 1881'de elli yedi yaşında öldü (Muhammed Hasan Han, 1367, III, s. 2026). Nasirüddin Şah, Sipahsalar'ın geride bıraktığı büyük servetin nerelerden elde edildiğini bildiği için müsadere etmek istemişse de kardeşlerinin itirazı ve Rus görevlilerin devreye girmesiyle gerçekleşmemiştir (Timuri, 1363, s. 62).

Sonuç

Mirza Hüseyin Han Müşirü'd-devle (Sipahsalar), Kaçar dönemi ümerasası içerisinde sicili haksız servet edinme, rüşvet, görevi kötüye kullanma, nefsinin arzularına göre hareket etme, İngiltere ve Rusya'ya hizmet etmekle dolu olan bir kişi olarak karşımıza çıkmaktadır. İran halkından ziyade kendi menfaatlerinin ve iktidarının peşinde koşan, zayıf fikirli ve dalkavuk bir ruha sahip olarak ömrünü tamamlamıştır.

Sipahsalar'ın bir kısım tarihçiler tarafından ilerici ve hukuk devletinin kurucusu olarak tanıtılarak Mirza Taki Han (Emir-i Kebir) ile eşdeğerde tutulması veya ona benzetilmesi acaba ne derecede doğrudur? Emir-i Kebir, İran'ı yabancı nüfuzundan kurtarmak için milli unsurlara dayanarak eğitim-öğretim başta olmak üzere askeri, idari, ekonomik ıslahatlar yapmış ve rüşveti önlemeye çalışmıştır. İngiltere'nin İran'daki nüfuzunu ve sömürgeci siyasetini kırmaya çalışırken hayatından olmuştur. Sipahsalar ise İngiltere'ye dayanmakla kalmamış, İran'ın bütün kaynaklarını bu devlete peşkeş çekmekten çekinmemiştir. İran halkı bugün dahi Emir-i Kebir'in ismini kalbinde yaşatırken, Sipahsalar'ın sadece aldığı rüşvetler, yaptığı dalkavukluklar, uyuşturucu üretimi ve verdiği imtiyazlar konuşulmaktadır.

İran ve Osmanlı Devleti'nin aynı zamanda yaşadıkları meşrutiyet sürecinde modernite akımına atfedilen bazı kişilerin, tüm gafları, hataları, rüşvetleri, gücü kötüye kullanmaları, ihanetleri ve yabancıya bağımlılıkları bazı tarihçilerce görmezden gelinmekte ve hatta bu şahsiyetlere ilerici denilerek yaptıkları tahribatlar örtünmek istenmektedir.

Neticede araştırmacılar için şunu belirtmek gerekmektedir. Ay her zaman bulutların arkasında kalmamaktadır. Bir müddet sonra gerçek ışığıyla ortaya çıkıp ışınları adil ve doğruyu arayan araştırmacıların zihinlerinde ve kalplerinde parlıyor. Sipahsalar'ın siyasi hayatı buna en güzel örnek olarak karşımızda durmaktadır. Bugün de sömürgecilerden destek bekleyenlerin eninde sonunda tarihin karanlık sayfalarında mahkûm olacakları ve geleceğin yargısının onlar hakkında olumlu olmayacağını göstermektedir.

İranlı bir bürokrat, nazır ve sadrazam olan Mirza Hüseyin Han, olağanüstü bir zekaya ve yeteneğe sahipti. Eğer kendisine bahşedilen bu doğal güç, ülkesinin zengin kültürünün kalbinde ekilseydi, belki de olağanüstü bir figür olarak kalabilirdi. Ancak üzülmek gerekir ki Sipahsalar, genç yaşta batıda kalmanın yanı sıra Mirza Melkum Han ve Ağa Han Mahallati gibi batıcı ve sorunlu unsurlar kendi milli ve yerli kültüründen uzaklaşmıştır. Zamanla bu açı, fikri sapkınlığı nedeniyle siyasi kariyerini önemli kılan eylemlerde bulunduğu noktaya kadar götürmüştür. Mirza Hüseyin Han'ın hayatı, bugün bütün gençlerimiz, düşünürlerimiz ve politikacılarımız için bir rehber olacak seviyededir.

Kaynakça

Osmanlı Arşivi

BOA.A.AMD.No:92-38, s. 1; BOA.A.DVN.MHM.No: 26-75, s. 1; BOA.HR.İM.No: 120-11; BOA.İ.HR.No:1-9; BOA.İ.HR.No:239-14200, s. 1-2; BOA.Y.A.HUS.No:166-41, s. 1-6

Tetkik Eserler

Ademiyet, F. (1354). Emir-i kebir ve İran. Harezmi.

Ademiyet, F. (1356). Endişe-i terakki ve hükümet-i kanun asr-ı Sipahsalar. Harezmi.

Afşari, P. (1372). Sadrazamha-yı Kacariye. Defter-i mütalaat-ı siyasi ve beynelmileli.

Alıdaved, S. A. (1379). İsnâd ve nameha-yı Emir-i Kebir I. İntişarat-ı Sazman-ı İsnâd-ı Milli-i İran.

Ali Kulî Mirza. (1370). İksirü't-tevarih. (Tash. C. Keyanfer). Veys.

Aştıyani, A. İ. (1372). “İngilizha ve cenub-ı İran.” Tarih-i Muasır-ı İran. Danişgâh-ı Tehran.

Avery, P. (1363). Tarih-i muasır-ı İran. (Çev. M. R. Mihrabâdi). Atai Aştıyane- Kitab. (Orijinal Yayın Tarihi 1965).

Bamdad, M. (1371). Şerh-i hal-ı rical-ı İran der kurn-u 12, 13 ve 14 hicri I. İntişarat-ı Zevar.

Baussani, A. (1962). The Persians. St. Martins Press.

Cihangir Mirza. (1327). Tarih-i nev. (Tash. A. İkbâl). İntişarat-ı İlim.

Curzon, G. N. (1367). İran ve kazıye-i İran I (Terc. Vahid Mazenderani). İntişarat-ı İlmi ve Ferhengi.

Delaveri, E. (1377). “İran Der Asr-ı Kacariye, Mecmua-yı Makalat. İntişarat-ı Beynilmileli-i Elhadi.

Ebul Hasani, A. 1368). Payidari ta payıdâr; seyri der hayat-ı pırbâr-ı ilmi, manevi, içtimai ve siyasi şehid Hacı Şeyh Fazlullah Nuri. Müessese-i Tahkikati ve İntişarat-ı Nur.

Encyclopaedia Judaica, Jerusalem. 1971. vol.14. s. 894.

Eşref, A. (1359). Mevâni-i tarihi rüşd-ü sermayegüzâri der İran devre-i Kacariye. Zemine.

Fourier, J. (1368). Se sal derbâr-ı İran (Terc. Abbas İkbâl Aştıyani). İntişarat-ı İlm.

Furon, R. (1951). L'Iran Perse et Afghanistan. Nouvelle ed. Refondue.

Hidayet (Mubirü's-saltana), M. K. (1329). Sefername-i Mekke (Tash. Seyyid Muhammed Debirsiyaki).

Hurmuci, M. C. (1363). Hakayikü'l ahbar-ı nasiri. (Tash. Hüseyin Hediciyum). Merkez-i Tahkikat-ı Ulum-ı İslami.

İssawi, C. (1360). Tarih-i iktisad-ı İran (asr-ı Kacar 1332-1335). (Terc. Yakub Ajend). Neşr-i Gestere.

İtimadü's-saltana, (1367). Tarih-i muntazam-ı Nasiri III (Tash. Muhammed İsmail Rıdvani). Dünyaya-yı Kitab.

- Kadıyani, A. (1376). Ferheng-i fişerdeh tarih-i İran. Cavedân-ı Hared.
- Kuddusi, H. A. (1379). Hatırat-ı men ya ruşen şoden-i tarih-i sad sale I. Çaphane-i Haydari.
- Mahmud, M. (1328). Tarih-i revabıt-ı siyasî-yi İran ve İngiliz IV. İkbâl.
- Mahmud, M. (1342). Tarih-i revabıt-ı siyasî-yi İran ve İngiliz I. İkbâl.
- Mahmud, M. (1367). Tarih-i revabıt-ı siyasî-yi İran ve İngiliz der kurn-ı 19 III. İkbâl.
- Markham, C. R. (1364). Tarih-i İran der devre-i Kacar (terc. Mirza Rahim Ferzane).
- Mehdiniya, C. (1377). Heft bar işgal-ı İran der 23 Kurn IV. Panûs.
- Mekki, H. (1369). Zendeğâni-yi Mirza Taki Han Emir-i Kebir. İntişarat-ı Dünya.
- Meşkûr, M. C. (1365). Tarih-i İran-ı zemin. Safar, Eşraki.
- Mirza Ali Han Eminüddeve, (1370). Hatırat-ı Siyasi-i Eminüddeve (Tash. Hafız Fermanfermaiyan). Emir-i Kebir.
- Mohdevi, A. H. (1379). Tarih-i revabıt-ı harici-i İran. İntişarat-ı Emir-i Kebir.
- Mostevfi, A. (1371). Şerh-i Zendeğâni-i men ya tarih-i içtimai ve idari-i devre-i Kacariye I. İntişarat-ı Zevar.
- Muhammed Hasan Han (İtimadü's-saltana), (1367). Tarih-i muntazam-ı Nasiri III (Tash. Muhammed İsmail Rıdvani). Dünya-yı Ketab.
- Muhammed Hasan Han İtimadü's-saltana, (bita). Halese (Habnâme) (Tash. Mahmud Ketirayi).
- Muhammed Hasan Han, (1349). Sadrü't-tevarih (Tash. Muhammed Müşiri). İntişarat-ı Vahid.
- Nasır, S. T. (1363). İran der berhûred-i ba isti'margirân. Şirket-i Müellifân ve Mütercimân.
- Nuri, H. (1383). "Hub ya Bed Sipahsalar," Zamane, Sal: 3, Şomare: 28, Di, s. 53-63.
- Rızai, A. (1363). Tarih-i deh hezar sale-i İran IV. İkbâl.
- Safai, İ. (1355). Medârik-i tarihi.
- Sasani, H. M. (1338). Siyasetgirân-ı devre-i Kacar. Megestan.
- Sipihir, M. T. (1353). Nasihü't-tevarih I-II. Esatir.
- Sultanzade, H. (1364). Tarih-i medaris-i İran. Agâh.
- Sykes, P. (1330). Tarih-i İran (Çev. M. T. Fahrdâi). Efsûn. (Orijinal Yayın Tarihi 1915).
- Şemim, A. A. (1379). İran der devre-i saltanat-ı Kacar. İntişarat-ı Behzad.
- Şeyhülislami, C. (1367). Katl-ı Atabek ve şanzdeh makale-i tahkiki. İntişarat-ı Keyhan.
- Tahiri, E. K. (1356). Tarih-i revabıt-ı bazargani ve siyasî-yi İran ve İngiliz II. İntişarat-ı Encümen-i Asar-ı Milli.
-

- Tahiri, E. K. (bita). Tarih-i revâbıt-ı bazargani-i İran ve İngiliz ez devran-ı fermanrevayi-i Moğolan ta payan-ı ahd-ı Kacariye I. Tahran bita, İntişarat-ı Encümen-i Asar-ı Milli.
- Terenzio, P. C. (1363). Rekabetha-yı Rus ve İngiliz der İran ve Afganistan. (Çev. A. Azerin). İntişarat-ı İlmi ve Ferhengi. (Orijinal Yayın Tarihi 1947).
- Timuri, İ. (1363). Asr-ı bihaberi ya tarih-i imtiyazat der İran. İkbâl.
- Velayeti, A. E. (1372). Tarih-i revâbıt-ı harici-i İran der devran-ı Nasırüddin Şah ve Muzafferüddin Şah. Defter-i mütaalat-ı siyasi-i beynelmileli.
- Velodarsky, M. (1372). “İran ve kudretha-yı buzûrg 1856-1869,” Tarih-i Muasır-ı İran V.
- Verheram, G. (1367). Nizam-ı siyasi ve sazmanha-yı içtimaî der asr-ı Kacar. Muayyen.
- Wright, D. (1368). İraniyan dermeyan-ı İngilizha, sahneha-yı ez tarih münasebat-ı İran ve Britania II (Terc. Kerim İmami). Neşr-i Nev.